

НАЗВИ БОГОРОДИЦІ В БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ

У статті розглянуто назви на позначення Богородиці у прозових творах української писемності періоду бароко. Дослідження показало, що в писемних пам'ятках XVII ст., які не є канонічними текстами, крім усталених, широко засвідчено образні, індивідуально-авторські найменування. Вони виконували не тільки номінативну функцію, а також уживалися зі стилістичною метою.

Ключові слова: бароко, писемні пам'ятки XVII ст., проповідь.

У вітчизняній лінгвістиці спостерігаємо активізацію вивчення мови текстів, що презентують конфесійний стиль, який у сучасній стилістиці виокремлюють у самостійний функціональний стиль української мови [11, 287-291]. Релігійна лексика є важливим чинником у творенні проповідницького тексту, а також невід'ємною і органічною частиною словникового фонду української мови. Вона не лише номінує реалії, пов'язані з вірою, церквою, а водночас є виразником невичерпно багатого духовного світу українців. Проте, як слушно зауважує Л. Полюга, “українська мовознавча наука має велику заборгованість перед богослов'ям, бо через об'єктивні причини в Україні були заборонені мовознавчі дослідження, пов'язані з релігійною тематикою” [9, 243]. В останні десятиліття з'явилося чимало лінгвістичних студій, присвячених вивченню мови проповідей [4; 7; 8]. Наукові праці з названих проблем виконані переважно на матеріалі нової української літературної мови. Менш дослідженою є релігійна лексика на діяхронних зрізах.

У статті розглянемо назви на позначення Богородиці в писемних пам'ятках української мови XVII ст. Матеріалом дослідження обрано барокові проповіді – проповіді нового типу, сформовані в Україні під впливом західноєвропейського мистецтва [12].

Лексику на позначення Богородиці як таку, що презентує фемінитиви в українській мові XVI–XVII ст., виокремлює М. Брус [1, 99; 2, 150].

Аналізуючи концепт “Богородиця” у християнській ліриці Івана Величковського, Т. Сидоренко та Т. Вільчинська констатують, що помітною гранню творчості поета є піднесення культу Божої матері на небувалу в українській бароковій літературі висоту [10, 13; 3, 21]. Ця риса є визначальною не тільки для творчості І. Величковського, а й усього барокового мистецтва в Україні загалом.

Автори українських барокових проповідей номінують Богородицю євангельським ім'ям – антропонімом *Марія*: *Токмо еже ω(t) Мрїа прї#с# й на Кр(с)тї пострада и оумрїтъ* (Земка, Друга передмова, 205); ... *Удаются в молитвах своих до Маріи и ей себе поручают* (Рад., Опов., 214).

Відзначимо, що випадки вживання імені *Марія* автономно є не дуже частими. Здебільшого воно супроводжується епітетами або виступає в комплексі з іншими назвами. Компонентом найменування Богородиці може виступати іменник *Діва*, яким утверджується її непорочність. Лише в поодиноких випадках він уживається самостійно: ... *Петръ Могила хот#чи выразити намъ яка# его была ку Бѣу и найстїһшой Дѣһ побожность ... обобраль за подобенство Дѣһ свїтила нб(с)ныи* (Рад., Могила, 4). На основі лексеми *Діва* утворюються різнокомпонентні варіанти найменувань шляхом поєднання з епітетами *пречиста*, *пресвята*, *найсвятїша*, з антропонімом *Марія* та іншими

назвами матері Христа: **Преч(с)та# дѣва**, *Хр(с)та породивши, дѣвою зостала* (Галят., 251); ... *Наступуючей ночи преблагословенная дѣва Марія* младенцу оному, в вязеню и неволѣ будущому покажется ... (Рад., Опов., 212).

Серед найменувань Богородиці в окрему групу об'єднуються ті, що реалізують значення “та, яка народила Христа; матір Бога”. Такими є канонічні назви, виражені словосполученням з лексемою *мати* та епітетом *Пречиста* або означенням *Божя*: ... *въ совергеніе хвалені# великаго Бѣа и Спса нашего Іс Хр(с)та, ово въ похвалу величі# Преч(с)ты# Мѣре его* (Йосафат, Передмова, 425); *Видячи Бог их великое ку себѣ набоженство и горячо любов ... зсылает им в помощь пречистую матер свою Марію* (Рад., Опов., 213). Загалом для найменувань Божої Матері характерно вживання багатоконпонентних назв із різною кількістю лексем: *Чинили тую побожность и оныи Жены, а в головахъ Пр(с)та# Дѣа Мрїа, и при ней зацныи оныи Панѣи Марїа Магдалыни ...* (Зах. Коп., Казання, 114).

У позначеннях Божої матері, особливо у творах І. Галятовського та А. Радивиловського, спостерігаємо вживання деривата іменника *мати* – *Матка*: ... *Такъ мѣтка бѣа# межи людми вѣрными и невѣрными, межи прв(д)ными и грѣш(ь)ными чуда чинить, вѣрныхъ и прв(д)ныхъ увеселѣючи, невѣрныхъ зась до вѣры православ(ь)ной, грѣшныхъ до пока#ні# наворочаючи* (Галят., 243). Цей словотвірний варіант широко поширений у народній мові зі значенням “мати” (Грінч., II, 411). Проте можемо припустити, що саме на позначення Божої матері ця назва поширилася під впливом польського *Matka Boska* “Богородиця”. За даними “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”, варіант *матка* на позначення матері засвоєний з польської мови (ССУМ, I, 580).

Оригінальними є найменування Богородиці, що реалізують семантику “Божя мати”, компонентом яких є фемінітив *родителька*, засвідчені у творах І. Галятовського: ... *И рекла ему блѣословенна# родителка бѣа#* (Галят., 362); У структурі словосполучень із компонентом *родителька* семантику “Бог” реалізує назва Христа *Слово* з епітетом: *Мрїи, слова предвѣчнаго родителцѣ нехай будетъ посѣенна* (Галят., 289, 394).

Вірогідно, що словотвірний варіант *родителька*, вжитий у найменуваннях Богородиці, виник на українському мовному ґрунті. У “Матеріалах” І. Срезневського зареєстрована однокоренева лексема, але з іншим словотвірним формантом – *родительница* (Срезн., III, 132). Фемінітив *родителька* зберігся і в лексичній системі української мови і в наступні періоди. Він зареєстрований у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка (Грінч., IV, 28).

Значення “Божя мати” реалізують композити-церковнослов’янізми *Богородиця* та *Богомати*, які засвідчені давніми пам’ятками писемності (Срезн., I, 131, 134). У “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” лексему *Богомати* подано з вказівкою на її церковнослов’янське походження (ССУМ, I, 104), але в реєстрі “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” така вказівка відсутня (СУМ XVI–XVII, 2, 141). Названі лексеми засвідчені в досліджуваних прозових творах періоду бароко: *Довлѣт ти слышати, яко Дѣмъ стѣмъ сіе бываесть якоже и ѿ(т) стѣе Бѣомѣре Дѣомъ стѣмъ Гѣ себѣ Пльть създа* (Земка, Друга передмова, 205). За даними лексикографічних праць, що фіксують словниковий склад української мови на різних діахронних зрізах, можемо стверджувати, що композит *Богородиця* був більш поширеним. Проте обидві лексеми збереглися в українській мові до сучасного періоду.

Святість і божественну суть матері Христа виражають канонічні назви, виражені словосполученнями *Цариця небесна, Владичиця миру: Потымъ обачил(ь) преч(с)тую дѣу бѣу и мовил до ней: “Помилуй м# вл(д)чце миру”* (Галят., 266). Засвідчено випадки поєднання лексеми *Цариця* з епітетом *преславна* та антропонімом *Марія*: ... *агѣли, которыи Хр(с)ту, црѣю славы, и преславной црѣци Мрїи, мтцѣ егѡ, служатъ* (Галят., 326).

Назви на позначення Богородиці ввійшли до лексичного складу сучасної української мови. У “Словнику синонімів української мови” зареєстровано такі лексичні одиниці на її позначення: **Богородиця** (у християнській релігії – назва матері Ісуса Христа), **Богоматір**, **Божа Мати** [**Господня Мати**], **Мати Божа** [**Матір Божа**], **Пречиста Діва** [**Мати**], **Діва Марія**, **Владичиця церк.**, **Цариця Небесна церк.**, **Пресвята ж. р.**, *церк.*, **Пречиста ж.р.**, *церк.*; **Мадонна** (у католиків) (ССн., I, 79). В. В. Жайворонок найменування Богородиці відносить до мовних знаків української етнокультури, де вони є символом матері, життя, світла, мудрості, любові, а також повноти життя, самодостатності, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження [5, 45].

Прозові тексти періоду бароко, як і поетичні, переповнені нетрадиційними образами найменуваннями Богородиці, значну частину яких можна кваліфікувати як перифрази. П. Могила, наприклад, називає Богородицю іменем старозавітної героїні Есфір: *Аж пре Блг(с)венна# наша нова# Єсвирь Преч(с)та# Бц(д)ца, ... наро(д) лю(д)скій ѡ(т) вѣчної погибели вызволила* (Мог., Хрест, 279). І. Галятівський та А. Радивилівський, змальовуючи Богородицю, вдаються до символіки воріт, проте наповнюють цей символ різною семантикою. Іоанікій Галятівський будує текст проповіді, розтлумачуючи старозавітну цитату “*Та# врата заключенна будуть и не ѡ(т)верзутс#*” (Галят., 125). Символіка нерозкритих воріт слугує автору для підкреслення непорочності Богородиці: ***Вратами называється# преч(с)та# дѣа, бо през(ь) неи, якъ през(ь) врата прииоль Хс з(ь) нѡа на землю ... бо преч(с)та# дѣа, Хѣ породивши, мѣла ... девицтва своегѡ не нарушити*** (Галят., 125).

Іншого змісту набуває символ воріт в А. Радивилівського. Богородиця в одній з його проповідей асоціюється з ворітьми до Царства Небесного, через до нього можуть потрапити всі, хто її шанує. Джерелом образу воріт для проповідника також є Святе Письмо: *Нѣст се инаго но до(м) Бжїй и си врата нѡ(с)на#* (Рад., Огородок, фмѡв), у тексті промови на позначення Богородиці замість церковнослов'янізму *врата* він уживає синонім *брама*, розтлумачуючи, на яких ознаках побудовано це уподібнення: *Якъ єсть Пребл(с)венна# дѣа Мрї# не тылько Брамою нѡ(с)ною але и нийєю ѡ то(м) сїе слово мое до Ласкъ вашихъ мѣти желаю* (Рад., Огородок, фмѡв). В іншому фрагменті проповіді, вживаючись у кличному відмінку, лексема *брама* стає компонентом назви Богородиці: ***Брамо наша стѣ# Мрїе, поневажъ до тебе вси гостинци, вси дороги збавен(н)ые, которіе людей провадя(т) до Нѡ(с)наго Іер(с)лиму*** (Рад., Огородок, фмѡф).

Присвячуючи Богородиці окрему проповідь, А. Радивилівський номінує її низкою перифраз: *Ти албовѣм єстєсь Источникъ блѣгости, и вс#кого утѣшенї#*, *Ты притулене грѣшниковъ, ты надѣя всего наруду разными припадками стисненого. Ты наша оборона и утѣха! Овож яко до Потѣшительки своей до Тебе удаваемъс# с плачем, прос#чи твоего мл(с)рдї#* (Рад., Огородок, цкз).

Саме естетика бароко, яка уможлилювала поєднання християнської та античної образності, дозволила Антонію Радивилівському уподібнити Богородицю давньоримській богині Діані. У мовну тканину проповіді автор вплітає міф про богиню, яка, сидячи на

роздоріжжі, вказувала подорожнім правильний шлях. Звертаючись до Богородиці, яка вказує кожній людині шлях до спасіння, проповідник називає її Діаною: *ωвожь простуї нас Діанно наша, абысмо при концу житї# нашего з тои збавенной не зблудили дороги* (Рад., Огородок, фМf).

Прикметною рисою барокових проповідей є насиченість тексту прикладами, які ґрунтовно досліджував В. І. Кречотень. Проповідники наводили приклади для підтвердження релігійного, повчального чи морального викладу. Серед них були оповідання, легенди, міфи, казки, які презентують оповідний жанр у текстовій тканині проповіді [6, 43]. Оповідні частини проповіді здебільшого позбавлені високого пафосу та урочистості. Саме приклади широко фіксують уживання на позначення Богородиці її імені *Марія* автономно, без супроводу усталених у релігійних текстах епітетів: *Не випущай нас ω Мріє з ωбороны своей* (Рад., Огородок, цЃз); *Кды Марія пришла до Гермополя з отрочам Исусом* (Рад., Опов., 209). Героями вплетених у проповідь оповідань були звичайні смертні і грішні люди. У найменуваннях Божої Матері, які автор вкладає в їхні уста, акцентовано не так на святості й непорочності, як на її безмежному милосерді, що відображає номінація її словосполученням *мати (матка) милосердія*. Серед аналізованих назв вирізняються найменування Богородиці у структурі звертань, особливо в контекстах, що передають ситуації молитовного прохання: *Чи ли то я єдина єстем у тебе, матки милосердія* (Рад., Опов., 212). В. І. Кречотень підкреслює, що образ Божої Матері в оповідних частинах часто постає в щиро народному освітленні, насамперед як матері з притаманними всім земним матерям почуттями [6, 161, 171].

Звертаючись до Богородиці з проханням допомоги у якійсь скрутній життєвій ситуації, адресати номінують її лексемами, які виражають поважне ставлення до звичайної земної жінки (*пани, госпожа, добродійко, патронко*). Вони можуть поєднуватися і з канонічними найменуваннями: *Паль чоломъ на землю пере(д) нею з(ь) плачем и мовиль: “Пани мо#, змилуйс# надо мною, нендзным грѣшникомъ”* (Галят., 311); *Дѣво пренайчистшая, патронко и великая добродійко моя! О вызволенє з неволѣ сына моего часто тебѣ в молитвах моих докучала* (Рад., Опов., 212).

Розповідаючи про чудесні зцілення Богородицею хворих, І. Галятівський номінує її власне українським фемінітивом *лікарка* у сполученні з епітетом: *... По двохъ недел#хъ ишоль до монастыр# Печерского дл# под#ковань# лѣкарцѣ нб(с)ной бѣи за здоровье приверненое* (Галят., 326).

Отже, проаналізовані гоміліїні твори засвідчують, що в них уживалися канонічні найменування Богородиці, які виражали релігійні догмати про її славу, святість і непорочність. Вони міцно вкоренилися у свідомості українського народу і стали виразниками його духовної культури. Крім традиційних найменувань, у досліджуваних проповідях презентовано перифрази, поява яких значною мірою зумовлена впливом естетики бароко.

Джерела:

- Галят. – Галятівський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.; Зах. Коп., Казання – Копистянський З. Казаньє на џ(с)тномъ погребѣ блѣннаго мужа и превелебного ω(т)ца кв(р) Еліссея в іеросхи(м)насехъ ΕΥΘΥΜΙΑ Плетенецкого // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 110-126; Земка – Земка Г. Друга передмова до Службеника 1629 р. // Там само. – С. 199-211; Юсафат, Передмова – Юсафат, ієромонах. Передмова до Пречесних Акафістів 1677 року // Там само. – С. 425-427; Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Там само. – С. 271-290; Рад., Могила –

Радивилівський А. Слово *а́* [1] на рочіну в Бґу зешлого *А́ца* Петра Могили, Архієпґпа Митрополита Кієвскоґ Архимаґдрита Печеґскоґ // Приложеніє // Марковскій М. Антоній Радивилівскій, южно-русскій проповґдникъ XVII в. – К., 1894. – С. 1-12; Рад., Огородок – Радивилівскій А. Огородокъ Маріи Бґы. – К., 1676; Рад., Опов. – Крєкотєнь В. І. Оповідання Антонія Радивилівскоґо. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 208-381.

Лексикографічні праці

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т. 1-4; Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893-1912. – Т. I-III; ССн – Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1. – 1026 с.; ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1-2; СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 1994. – Вип. 2. – 151 с.

Використана література:

1. Брус М. Лексико-семантичні ознаки фемінітивів української мови XVI–XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 98-105.
2. Брус М. Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI–XVII століть // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 144-155.
3. Вільчинська Т. Концепт “Богородиця” у християнській ліриці Івана Величковського // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 20-28.
4. Деравчук С. Лексико-тематична група епітетів на позначення найменувань Бога, святих у конфесійних текстах сучасної української мови // Українське мовознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 26. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003. – С. 41-44.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Крєкотєнь В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об’єкт літературознавчого вивчення // Крєкотєнь В. І. Оповідання Антонія Радивилівскоґо. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 11-206.
7. Павлова І. Г. Слово як семантико-функціональна одиниця в структурі української проповіді: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 19 с.
8. Полюга Л. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність) // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 444-448.
9. Полюга Л. До питання про українську богословську термінографію // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2000. – С. 243-246.
10. Сидоренко Т. Іменем Марії (Образ Богородиці в християнській ліриці Івана Величковського) // Дивослово. – 2003. – № 7. – С. 13-15.
11. Стилістика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
12. Чєніґа І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25-29.

The article deals with the appellations for denoting the Virgin in baroque Ukrainian writing prose works. The research has shown that in 17th century written monuments, which are not canon texts, figurative individual-author appellations are found. They performed not only nominative function but also were used with stylistic aim.

Key words: baroque, written monuments of 17th century, sermon.